

«Entre nosaltres n'hi ha prou amb la paraula»: les xarxes de crèdit no formal des d'una perspectiva històrica¹

per Maria Manuela Rocha

1. Introducció

El crèdit privat com a tema específic de recerca històrica no té una vida particularment llarga. És cert que s'hi havien anat fent moltes contribucions dins el marc d'estudis diversos: sobre el procés d'industrialització, sobre el comerç internacional de llarga distància, sobre les fallides comercials o sobre l'acumulació de terres en mans de grans terratinents.² Tot i així, el crèdit sorgia tradicionalment com a tema tractat en tant que era un problema adjacent a recerques amb d'altres objectius centrals. La raó d'aquesta negligència del crèdit privat com a tema específic anava sens dubte de bracet amb la dificultat de trobar fonts històriques adequades per al seu tractament, però residia també en la perspectiva dominant, segons la qual el crèdit era, abans de la introducció de les facilitats bancàries modernes, un sistema arcaic, de reduïda importància econòmica.

Aquesta visió tradicional del crèdit està a hores d'ara completament superada. A partir del final de la dècada dels seixanta i durant la dels setanta, amb els treballs pioners de B. L. Anderson i de B. A. Holderness,³ es va començar a dibuixar una

1. Una versió prèvia d'aquest text fou la base d'una comunicació presentada al col·loqui *Crèdit urbà i consum en la Europa preindustrial (1650-1850)*, Barcelona, 3-4 de desembre de 1998.

2. Per exemple, S. D. CHAPMAN, «Financial restraints of the growth of firms in the cotton industry, 1790-1850», *The Economic History Review* XXXII, 1979, 50-69; F. CROUZET (ed.), *Capital Formation in the Industrial Revolution*, Londres, Methuen, 1972; P. GOUBERT, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, París, SEVPEN, 1960; J. HOPPT, *Risk and Failure in English Business 1700-1800*, Cambridge, Cambridge UP, 1987; P. HUDSON, «The role of banks in the finance of the West Yorkshire wool textile industry, c. 1780-1850», *Business History Review* LV, 1981, 379-402; E. KERRIDGE, *Trade and Banking in Early Modern England*, Manchester, Manchester UP, 1988; E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Languedoc*, París, SEVPEN, 1966; P. MATHIAS, «Capital, credit and enterprise in the Industrial Revolution», P. MATHIAS, *The Transformation of England. Essays in the Economic and Social History of England in the Eighteenth Century*, Nova York, Columbia UP, 1979, 88-115; J. M. PRICE, *Capital and Credit in British Overseas Trade: The View from the Chesapeake 1700-1776*, Cambridge, Mass., Harvard UP, 1980. Aquesta bibliografia vol ser només il·lustrativa, atès el gran nombre d'obres que inclouen referències al tema del crèdit privat.

3. B. L. ANDERSON, «The attorney and the early capital market in Lancashire», J. R. HARRIS (ed.), *Liverpool and Merseyside. Essays in the Economic and Social History of the Port and its Hinterland*, Londres, Frank Cass, 1969, 50-77; B. L. ANDERSON, «Provincial aspects of the financial

altra història del crèdit privat. Enrere quedaven la circumscripció del crèdit a l'esfera de l'activitat mercantil a llarga distància i a les necessitats financeres de la corona, la seva concentració al medi urbà o —quan era vist dins l'espai rural— la seva vinculació predominant als mecanismes usuaris d'explotació pagesa. Amb el recurs a noves fonts històriques —de les quals els inventaris *post mortem* constitueixen l'exemple paradigmàtic—, emergeix un quadre de gran difusió de les transaccions creditícies. El crèdit era present a tots els graons de la jerarquia social i s'estenia tant dins el medi rural com a les ciutats; era, doncs, compartit tant pels que pertanyien als medis més afortunats com pels que s'inclouien en els grups més humils, teixint llaços no sols entre iguals, sinó també entre els qui eren socialment distants. I en aquest darrer cas, la qualitat de creditor no corresponia pas necessàriament als que es trobaven a la posició social més elevada.

El descobriment d'aquesta tan vasta penetració del crèdit en tots els estrats de la societat va dur amb ell, inevitablement, noves perspectives, tant pel que fa a les característiques d'aquests actes de crèdit com a les seves funcions i a la naturalesa de les relacions entre creditors i deutors. D'aquesta manera, en fer incidir l'anàlisi sobre les transaccions de crèdit desenvolupades entre gent corrent en el context de les seves activitats quotidianes, es va fer evident la importància econòmica i social del crèdit no formal, recolzat en xarxes de coneixences interpersonals, a través de les quals es processaven intercanvis de crèdit i d'informació.

Però, malgrat el reconeixement de la importància d'aquestes pràctiques no formals de crèdit, aquestes modalitats no han arribat mai a individualitzar-se com a tema particular d'anàlisi. El que en sabem ha sorgit com un dels aspectes inclosos en estudis més generals sobre el crèdit privat. A quina raó és degut aquest fet? Serà, tal vegada, que les pràctiques no formals de crèdit no poden esdevenir un objecte específic d'investigació històrica?

Aquest article intenta reflexionar sobre aquesta qüestió i ho fa en dues parts: a la primera, revisant la producció historiogràfica existent per tal de subratllar la forma com ha estat analitzat el crèdit no formal; a la segona, observant les pràctiques de crèdit no formal a Lisboa entre 1770 i 1830. El desenvolupament d'aquests dos aspectes ens permetrà de fer-nos una idea més clara del que es pot entendre per crèdit no formal, la definició del qual, com veurem, no sempre és clara ni compartida per tots els que han abordat aquest tema. Simultàniament, podrem precisar les característiques de les fonts històriques que millor s'adeqüen al tractament de la qüestió.

---

revolution of the Eighteenth Century», *Business History* XI, 1969, 10-21; R. L. ANDERSON, «Money and the structure of credit in the eighteenth century», *Business History* XII, 1970, 85-101; R. L. ANDERSON, «Credit in a rural community, 1660-1800», *Midland History*, III, 1975, 94-115; R. L. ANDERSON, «Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650-1720», *The Agricultural History Review* 24, 1976, 97-109; R. L. ANDERSON, «The clergy as money-lenders in England, 1550-1700», R. O'DAY i F. HEAL (eds.), *Princes and Paupers in the English Church 1500-1800*, Leicester, Leicester UP, 1981, 195-200.

2. Xarxes no formals de crèdit: breu retrospectiva historiogràfica

Malgrat les dificultats òbvies que planteja el tractament d'un tema com el del crèdit no formal i les xarxes que el sostenien, dificultats sobre les quals tornaré més endavant, el que ja s'ha escrit sobre això ens permet de destacar algunes de les característiques essencials d'aquest tipus de crèdit. Jo cridaria l'atenció sobre quatre aspectes principals que han estat abordats en el terreny de les anàlisis del crèdit no formal: el paper de la confiança i de la reputació individual en el funcionament d'aquestes modalitats creditícies; la fragilitat d'un sistema de crèdit com aquest i els conseqüents litigis que se'n deriven; la naturalesa de les relacions entre creditors i deutors; les funcions que compleixen aquestes pràctiques no formals de crèdit.

Un dels aspectes més recurrents en la caracterització del crèdit no formal és sens dubte el paper que tenia la confiança interpersonal en el funcionament del sistema.⁴ Com que la relació de crèdit es basava en una coneixença personal i independent de la necessitat de lliurar un bé material com a garantia de la concessió del crèdit, l'existència d'una relació de mútua confiança entre els participants esdevenia vital. Crèdit no formal i relacions de confiança apareixen, doncs, com les dues parts d'un binomi inseparable. Com més ens n'allunyem, més ens apropem als crèdits basats en garanties precises, traduïts en la formalització dels registres notariais. L'obtenció d'aquesta confiança i el fet de mantenir-la depenien de la reputació individual que s'assolia al si d'un cercle de coneguts. Per això la importància d'aquest vessant ha estat subratllada en les anàlisis d'aquest tipus de crèdit. La informació que cadascú tenia sobre la credibilitat dels altres constituïa un suport essencial d'aquestes xarxes recolzades en l'oralitat i en els testimoniatges individuals.⁵

Els riscos inherents a un sistema com aquest i, en conseqüència, la fragilitat que comportava, ja s'han apuntat en alguns treballs.⁵ Tractant-se de crèdits

4. K. CLAY, «Trade, institutions and credit», *Explorations in Economic History* 34, 1997, 495-521; J. BREWER i L. FONTAINE, «Homo creditus et construction de la confiance au XVIIIe siècle», P. BERNOUX i J.-M. SERVET (dir.), *La construction sociale de la confiance*, Paris, Association d'Économie Financière, 1997; L. FONTAINE, «Relations de crédit et surendettement en France: XVIIIeme-XVIIIeme siècles», L. FONTAINE et al. (eds.), *Des personnes aux institutions. Réseaux et culture du crédit du XVIIe au XXIe siècle en Europe*, Lovaina, Bruylant-Academia, 1997, 206-219; J. HOPFIT, «The use and abuse of credit in Eighteenth-Century England», N. MCKENDRICK et al. (eds.), *Business Life and Public Policy. Essays in Honour of D. C. Coleman*, Cambridge, Cambridge UP, 1986, 64-78; S. KAPLAN, *Provisioning Paris. Merchants and Millers in the Grain and Flour Trade During the Eighteenth Century*, Ithaca/Londres, Cornell UP, 1984; C. MULDREW, «Interpreting the market: The ethics of credit and community relations in early modern England», *Social History* 18, 1993, 163-184; C. MULDREW, «The currency of credit and personality: belief, trust, and the economics of reputation in early modern English society», FONTAINE et al. (eds.), *Des personnes aux institutions...*, 58-79; C. MULDREW, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Londres, Macmillan, 1998; M. M. ROCHA, *Crédito privado num contexto urbano. Lisboa, 1170-1830*, tesi doctoral inèdita, Florència, European University Institute, 1996.

5. P. H. HAAGAN, «Eighteenth-century English society and the debt law», S. COHEN et al. (eds.), *Social Control and the State*, Oxford, 1983, 222-247; HOPFIT, «The use and abuse...»; J. INNES, «The King's Bench prison in the later eighteenth century: law, authority and order in a London

concedits sobre el pressupòsit d'un reemborsament voluntari, la garantia del qual residia simplement en la confiança dipositada en el deutor, el trencament d'aquesta mateixa confiança era una possibilitat molt real. Per això, les formes de solucionar disputes entre creditors i deutors han estat també objecte d'anàlisi. En la solució d'aquests litigis es podien fer diversos passos. En un primer moment, es tendien a privilegiar les negociacions informals, que originaven el que Muldrew denomina una «cultura de la reconciliació»;⁶ un cop fracassats aquests mecanismes, el litigi anava adoptant d'altres modalitats de resolució, que, en el cas límit, implicaven el recurs als tribunals. El paper dels tribunals és, doncs, un altre dels temes tractats en l'àmbit dels estudis sobre el crèdit no formal. La funció dels tribunals com a elements que garantien l'harmonia d'aquest sistema de crèdit ha estat suggerida per Clay i per Muldrew.⁷ Atès que en el curs de les investigacions realitzades pel tribunal, els casos d'incompliment dels acords establerts acabaven fent-se públics, la simple presència d'aquesta institució era vista com a desencadenadora potencial de mecanismes extralegals que compelen a l'honestedat. La reputació individual quedava afectada per aquesta mena de publicitat, la qual cosa funcionava com a pressió sobre els deutors per tal que reemborsessin el que devien. Es garantia així l'eficàcia mateixa d'un sistema de crèdit basat simplement en acords no formals.

Pel que fa a les relacions que s'establien entre deutors i creditors —el tercer dels temes que vull destacar en aquest recorregut pel crèdit no formal— cal destacar el crèdit que seguia línies verticals, unint individus socialment distints.⁸ Si, en aquest context, ens fixem en el crèdit que s'establia «de dalt cap a baix», constatem que aquestes relacions complien sovint propòsits d'una naturalesa molt particular. Els crèdits proporcionats per propietaris agraris als pagesos dependents d'ells no sempre eren concedits amb l'expectativa d'un reemborsament en efectiu. Tal com assenyala Laurence Fontaine, aquest era un crèdit atorgat com a obligació moral, obligació inherent a l'estatus social que un ocupava.⁹ Els més poderosos tenien el deure d'auxiliar els més necessitats, la qual cosa no significava pas que d'aquesta obligació no n'haguessin de cobrar els dividendes. Embolcaven

---

debtors' prison», J. BREWER i J. STYLES (eds.), *An Ungovernable People: the English and their Law in the Seventeenth and Eighteenth Century*, New Brunswick, N. J., 1980, 250-298; P. JOHNSON, «Small debts and economic distress in England and Wales, 1857-1913», *Economic History Review* XLVI, 1993, 65-87; KAPLAN, *Provisioning Paris. Merchants...*; C. MULDREW, «Credit and the courts: debt litigation in a seventeenth-century urban community», *Economic History Review* XLVI, 1993, 23-38; MULDREW, «Interpreting the market...»; MULDREW, *The Economy of Obligation...*

6. C. MULDREW, «The culture of reconciliation: community and the settlement of economic disputes in early modern England», *The Historical Journal* XXXIX, 1996, 915-942.

7. CLAY, «Trade, institutions and credit...»; MULDREW, «The culture of reconciliation...».

8. G. DELILLE, «Le trop et le trop peu: capitaux et rapports de pouvoir dans un village de l'Italie du Sud (xvii-xviii siècles)», *Annales HSS* II, 1994, 1429-1442; L. FONTAINE, «Espaces, usages et dynamiques de la dette dans les hautes vallées dauphinoises (xvii-xviii siècles)», *Annales HSS* II, 1994, 1375-1391; FONTAINE, «Relations de crédit...»; U. PFISTER, «Le petit crèdit rural en Suisse aux xvii-xviii siècles», *Annales HSS* II, 1994, 1339-1357; M. M. ROCHA, *Propriedade e níveis de riqueza. Formas de estruturação social em Monsaraz na primeira metade do século XIX*, Lisboa, Edições Cosmos, 1994.

9. FONTAINE, «Relations de crédit...».

aquest tipus de relacions mecanismes de naturalesa clientelar, de manera que el crèdit esdevenia en aquests casos un instrument no sols econòmic sinó també polític.¹⁰

Els lligams verticals de crèdit es feien sentir també «de baix cap a dalt». Quan, per exemple, els patrons ajornaven el pagament dels sous als seus dependents o quan petits botiguers venien a crèdit a individus ben situats a l'escala social, ens trobem davant de formes de crèdit en què gent de recursos menors assumia la posició de creditor en relació amb persones de nivells socials i econòmics superiors. La freqüència amb què petits comerciants recorrien als tribunals per reclamar el pagament de deutes a les elits socials i econòmiques duu Craig Muldrew a destacar el paper del crèdit en el desenvolupament de forts vincles entre els habitants d'un espai donat, independentment del seu estatus social.¹¹ Cal observar que en aquesta mena de fluxos, en què el crèdit circula de baix cap a dalt, la confiança apareix altra vegada com a element vital. L'aclaparadora majoria dels deutes de salaris i serveis, així com els de gèneres fiats, es basaven en compromisos verbals, la prova dels quals depenia d'altres testimoniatges orals. Hi havia excepcions a aquesta regla, és clar. Un exemple en aquest sentit ens arriba de Lisboa, de la mà de la vídua d'un capità i gentilhome de cambra del rei que no va dubtar a demanar als seus criats un document signat que especificava la raó per la qual ella se'n constituïa deutora: en ocasió de l'inventari dels béns matrimonials, va presentar un registre escrit en el qual els criats declaraven les quantitats que els eren degudes en concepte de salaris, quantitats que deliberadament no havien intentat de percebre per «considerar que en mans dels seus amos es trobaven més segures».¹² En aquesta, com en altres situacions similars, comprovem que els creditors mateixos trobaven avantatjós d'acumular deutes a cobrar en quantitats més grans, i cal suposar que un dels avantatges anava lligat al fet de ser pagats en una moneda de més valor (or o plata) i de bona qualitat, en comptes de cobrar en forma més sovintejada en monedes de menys valor i pitjor qualitat.

A més de la naturalesa de les relacions entre les parts implicades en una relació de crèdit, les funcions que aquest exercia són també un destacat objecte d'estudi en les anàlisis del crèdit no formal.

Sovint, aquesta mena de crèdit feia funcions d'auxili econòmic, quan s'hi recorria per a superar etapes difícils. La mort d'un membre de la comunitat domèstica, una malaltia o l'aparició de despeses imprevistes per a fer front a les quals no es disposava de diners són algunes de les raons que duïen a demanar auxili a algú pròxim. Parents, amics i veïns es prestaven ajuda mútua

10. El paper del crèdit amb finalitats d'afirmació del prestigi personal i de creació de clientele ha estat assenyalat també amb relació a certes societats contemporànies estudiades per l'antropologia. Vegeu, concretament, J. DAVIS, *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*, Londres, Routledge & Kegan Paul, 1977, 56-59.

11. MULDREW, «Credit and the courts...», «Interpreting the market...», «The currency of credit...», i *The Economy of Obligation...*

12. ANTT, Inventários Orfanológicos, A-262-422, procés d'António Fragoço Pereira («...considerarem que na mão dos seus patrões se achava mais bem segura»).

i el crèdit s'integrava així en mecanismes de reciprocitat que funcionaven en el context de grups amb proximitat social.¹³

Hi podia haver altres raons per recórrer al crèdit no formal. Endegar un negoci, mantenir l'activitat econòmica o pagar deutes vells són possibles situacions que també justificaven la petició de préstecs, de quantitats de vegades respectables, però que continuaven prescindint de les formalitats de l'escriptura pública i de la hipoteca. Davant d'aquesta mena de necessitats i en l'àmbit d'aquest tipus de crèdit, constatem que eren els familiars els que amb més freqüència responien positivament a aquesta mena de demandes.¹⁴

A més dels préstecs de diners, una espessa xarxa de crèdit no formal unia botiguers i parroquians, artesans i clients i obligava, d'altra banda, botiguers i artesans als seus proveïdors. Tot el circuit de distribució formava una cadena de crèdits successius i els deutes que es deixaven de pagar quant a serveis prestats, a salaris, a lloguers de botigues i cases que s'ajornaven entren també en la definició de crèdit no formal.¹⁵

En molts d'aquests casos no es preveia el càlcul racional segons el qual a l'acte de préstec li correspon l'obtenció d'una plusvàlua.¹⁶ La majoria d'aquests crèdits es concedien sense interès i acceptant-ne garanties —quan se'n demanaven— de valor inferior a l'import del préstec, tot i sabent per endavant que el reemborsament era incert. Vist com a negoci, aquest era un crèdit no exempt de risc i, certament, poc rendible. Entraven en joc aquí altres interessos que ultrapassaven la simple obtenció d'un escreix a allò que es bestreia i el crèdit, doncs, tenia funcions diferents de l'augment del capital. Per als botiguers, la concessió de crèdit constituïa un mecanisme essencial per a garantir el manteniment mateix de la seva activitat, davant la constant escassetat de numerari que afectava els consumidors; per als grups de proximitat social (parents, amics, veïns), el crèdit es presentava com una forma de reciprocitat que garantia a qui prestava en un moment donat la possibilitat de venir a manllevar en una altra ocasió, quan les situacions de dificultat s'invertissin; per a les famílies, el crèdit podia constituir també una forma de redistribució de recursos, en el sentit de facilitar la reproducció social de la família;¹⁷ el crèdit no formal apareixia també com una obligació moral que tant la gent de condició econòmica més elevada en relació als més necessitats com els veïns i parents entre si tenien el deure de complir. El crèdit es transformava així en un capital polític i social que contribuïa a refermar la reputació individual.

Aquest recorregut per la historiografia més recent sobre el tema permet precisar els perfils de la noció de crèdit no formal. Es tracta d'una expressió

13. PRISTER, «Le petit crédit rural...»; ROCHA, *Crédito privado num contexto...* L'antropologia ens proporciona, un cop més, testimoniatges en aquest mateix sentit: per exemple, R. FIRTH i B. S. YAMEY (eds.), *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies*, Londres, Allen and Unwin, 1963.

14. FONTAINE, «Relations de crédit...»; ROCHA, *Crédito privado num contexto...*

15. KAPLAN, *Provisioning Paris. Merchants...*; D. A. KENT, «Small businessmen and their credit transactions in early nineteenth-century Britain», *Business History* XXXVI, 1994, 47-64; ROCHA, *Crédito privado num contexto...*

16. MULDREW, «Interpreting the market...».

17. PRISTER, «Le petit crédit rural...».

que sovint s'usa sense definir-la o fent-se'n una idea que no sempre és comuna a tots els que analitzen aquestes pràctiques creditícies.

A propòsit del crèdit concedit pels botiguers sota la forma de vendes a fiar, Craig Muldrew en subratlla el caràcter no formal tot afirmant que, malgrat que els venedors portessin un registre escrit d'aquestes transaccions (opció només possible, naturalment, per als botiguers que tenien prou coneixements per a fer-ho), «molts comptes escrits eren en realitat de caràcter no formal i els llibres de comptes eren sovint duts molt malament».¹⁸ Kaplan empra el terme exactament amb la mateixa idea subjacent. Referint-se a les transaccions entre els moliners i els forners parisencs del segle XVIII, indica que la majoria dels venedors i compradors demanaven un rebut de les quantitats i imports lliurats, però insisteix, malgrat tot, en la naturalesa no formal inherent a aquestes transaccions.¹⁹ Si analitzem l'article de Pfister sobre les pràctiques de crèdit rural a Suïssa, la idea de no-formalitat del crèdit apareix ja amb uns altres perfils. L'absència d'intermediaris financers (com ara les institucions bancàries) implicava una relació personal i directa entre qui manllevava i qui prestava, la qual cosa duu Pfister a afirmar que «En aquest sentit, el crèdit rural és no formal en tant que suposa una proximitat social entre creditors i deutors».²⁰

Com veiem, en les dues primeres referències la idea de crèdit no formal depèn de la traducció del terme «informal». Si caracteritzem la no-formalitat del crèdit segons el significat literal de l'expressió, direm que es tracta d'un crèdit del qual és absent el contingut formal associat amb el registre oficial d'una transacció creditícia. Ara bé, el que els dos primers autors volen dir és que els actes de crèdit que analitzen, malgrat que es registren per escrit, mantenen característiques de no-formalitat en el sentit que —segons podem deduir— el document que confirma el contracte no és oficial i no tindrà, doncs, validesa legal. La tercera referència fa un pas endavant en la caracterització del contingut no formal del crèdit en vincular mecanismes no formals amb lligams directes i proximitat social.

És possible clarificar aquesta noció, per tal de delimitar amb més precisió aquest àmbit d'estudi?

Sembla ben clar que a l'hora de plantejar-nos una caracterització del crèdit no formal tots pensem sobretot en una definició d'allò que aquest crèdit no és. Dit d'una altra manera, quan fem aquesta expressió estem pensant més en les característiques absents d'aquesta mena de crèdit que no pas en aquelles que poseeix, i incloem sota aquesta categoria les transaccions que no podem integrar dins el marc del crèdit formal. El crèdit no formal acaba transformant-se així en una categoria residual a la qual anem remetent les pràctiques i transaccions que no encaixen dins el grup dels mecanismes crediticis de naturalesa formal. Aquests són, sens dubte, més fàcils d'identificar. Impliquen el recurs al notari, figura

18. MULDREW, «Interpreting the market...», 173 («Many written accounts were in fact informal, and account books were often poorly kept»).

19. KAPLAN, *Provisioning Paris. Merchants...*, 354-355.

20. PFISTER, «Le petit crèdit rural...», 1348 («En ce sens, le crèdit rural est informel dans la mesure où il suppose une proximité sociale entre créditeurs et débiteurs»).

que es responsabilitza de registrar en una escriptura amb validesa legal l'operació mateixa, les condicions de reemborsament i les garanties existents en cas d'incompliment del contracte. Simplement, com ja hem vist amb les referències a Muldrew, Kaplan i Pfister, la inexistència d'un document escrit no és l'únic criteri possible per a definir una determinada transacció creditícia com a no formal.

Malgrat que a la bibliografia que s'ocupa d'aquest tema aquesta idea no apareix de forma explícita, em sembla possible de concloure, a través de l'examen dels diversos treballs, que el factor essencial per a caracteritzar el crèdit no formal rau en el fet que eren actes en què la paraula donada pels que hi intervenien era suficient per a l'establiment de l'acord. Tant si es tractava d'un préstec de diners, d'una venda a crèdit, d'un treball o servei que es prestava a algú tot comptant amb l'oportú reemborsament, com si era un crèdit concedit esperant en contrapartida fidelitat personal o política, o si es bestreia simplement amb la intenció d'auxiliar algú que ho necessitava, tots aquests actes es basaven en el compromís personal de respondre a aquest crèdit obrant d'acord amb el comportament que s'esperava justament com a resultat d'aquesta concessió. Aquest compromís depenia només de la paraula donada per cada individu. «Entre nosaltres, n'hi ha prou amb la paraula», aquest podria ser l'element central al voltant del qual es definiria el caràcter no formal del crèdit. No pas en el sentit que el terme «paraula» hagi de ser entès aquí com a contracte oral que faria prescindible el registre escrit (com ja hem vist, molts actes registrats en un document privat eren imbuïts de característiques no formals), sinó en el sentit d'un contracte basat en la certesa que cadascú farà honor a la seva paraula, és a dir, que es respectaran els pressupòsits inherents a l'acte de crèdit, acceptant-los de forma voluntària, sense que sigui necessari el constrenyiment de determinacions de naturalesa oficial o legal. Naturalment, pel fet d'assumir aquesta característica, aquests actes de crèdit acaben incorporant d'altres elements: a) deixava de ser obligatori el lliurament de qualsevol garantia material; b) en la majoria dels casos l'acord era simplement verbal, sense cap constància escrita; c) relacions interpersonals vinculaven deutors i creditors. Cal destacar, en relació amb aquest darrer punt, que no es pot identificar relació interpersonal amb proximitat social. Tot i que aquest tipus de crèdit tendia a desenvolupar-se en el context de relacions de proximitat com ara les de parentiu, amistat o veïnatge, això no significa que aquests lligams esgotessin el ventall de relacions desplegat dins el marc del crèdit no formal. Com ja hem vist abans, espesses xarxes de relacions no formals de crèdit vinculaven entre si individus socialment distants, tant en l'àmbit de les activitats comercials, on sovint personatges de nivells socials inferiors eren creditors d'altres amb una millor posició econòmica, com quan els més rics concedien préstecs a gent amb menys recursos a canvi de lleialtat política i vassallatge personal.

Estudiar aquest tipus de crèdit i dibuixar les xarxes en què recolzava és una tasca particularment difícil, que requereix l'ús de fonts molt específiques. En una primera fase de la renovació dels estudis sobre el crèdit, els inventaris *post mortem* van fer un servei inestimable. Tot i que s'han anat emprant profusament, una altra mena de documentació s'hi ha incorporat gradualment

com a font d'informació: els diaris i la correspondència particular, així com els processos judicials, han proporcionat també una gran part del material usat en la investigació d'aquests temes. Independentment de les possibles opcions —adaptades a les especificitats locals de la documentació—, la característica comuna de totes aquestes fonts històriques és que permeten situar els actes de crèdit en el context en què van ser produïts. I aquesta és, al meu entendre, la característica essencial que s'ha d'exigir a la documentació que cal fer servir atesa la naturalesa del tema del crèdit no formal. Esdevé imprescindible passar dels actes aïllats, captats a partir dels participants que constitueixen les dues puntes finals d'una relació de crèdit, a la contextualització de les pràctiques creditícies, revelant així tant els vincles socials dels participants com els motius subjacents als préstecs.

Un projecte difícil, repeteixo, que pot trobar en la reducció de l'escala d'observació una via per a la seva concreció. Passar, per dir-ho d'alguna manera, «de l'acte al context» es beneficiaria del recurs a la microhistòria: s'hi perdria en inclusivitat i amplitud d'anàlisi, però s'hi obtindria, en contrapartida, una visió amb un grau més elevat de profunditat. La qual cosa, val a dir-ho, no sempre ens resoluria el problema. Descobrir les xarxes a través de les quals circulaven el crèdit i la informació es presenta no poques vegades com un obstacle pràcticament insuperable. Com sabem, el que la historiografia ha aconseguit apprehendre són, sobretot, relacions bilaterals, és a dir, les relacions de parentiu, d'amistat, de veïnatge, que uneixen directament dos individus. Això vol dir que encara queda per determinar la veritable xarxa de relacions interpersonals que hi pot haver rere el tracte entre persones que apareixen a la documentació com als dos punts terminals d'una relació de crèdit, aparentment sense cap vinculació familiar o d'amistat. Només la narració en estil directe pot fer llum sobre aquests casos, però d'això els historiadors en troben pocs vestigis. Per això, s'entén el recurs a les anàlisis deductives, que, partint de l'acte registrat a la documentació, procuren inferir l'existència de vincles que haurien estat establerts fins a arribar a la transacció mateixa.

En aquestes condicions es troba molt del que hi ha escrit sobre el paper dels notaris com a especialistes de la mediació dels actes de crèdit. Malgrat que es tracta de transaccions manifestament formals, crec que és útil aquest exemple per tal de subratllar el paper de les fonts emprades. L'acció d'aquests notaris, que mobilitzaven una xarxa de coneixences amb vistes a la realització de contractes creditícies, rarament deixava senyals visibles a les fonts històriques.²¹ Atès que el paper d'aquests intermediaris era tan sols el de relacionar deutors i creditors potencials, basant-se en els coneixements personals que posseïen sobre la situació econòmica dels seus clients, es comprèn fàcilment per quina raó no hi havia cap mena d'interès per registrar aquest tipus d'accions. Malgrat

21. Senyals que han estat utilitzats per ANDERSON, «The attorney and the early capital...» i MILES, «The money market in the early Industrial Revolution: the evidence from West Riding attorneys c. 1750-1800», *Business History* XXIII, 1981, 127-146 a les seves anàlisis sobre el paper dels notaris a Anglaterra.

l'absència de vestigis documentals, el fet comprovat que moltes de les relacions de crèdit unien deutors i creditors socialment i fins i tot geogràficament allunyats pot ser interpretat com a indicatiu que algú va fer d'intermediari en l'establiment d'aquestes relacions. Aquestes són funcions que haurien, doncs, estat complides pels especialistes de la informació.

Amb tot, crec que aquestes anàlisis deductives no ens eximeixen de recórrer a informacions que les puguin confirmar d'una manera directa i precisa. És a dir, cal sempre trobar vestigis —ni que siguin limitats a casos exemplificadors— que confirmen les conclusions obtingudes mitjançant un procés indirecte i deductiu. En cas contrari, els errors d'anàlisi sempre seran possibles. Un exemple ens ajudarà a mostrar aquesta idea.

Fa ja algun temps, Jean-Laurent Rosenthal va abordar el problema de la mediació en el crèdit, prenent com a element de recerca els fluxos de crèdit entre grups socioprofessionals.²² A partir del coneixement del volum de transaccions operades al si de cada grup socioprofessional, hauria de ser possible d'obtenir indirectament elements que expliquessin el nivell de concentració de la informació. Rosenthal va constatar, doncs, que només una quarta part, aproximadament, de les transaccions es realitzaven dins del seu mateix grup d'ocupació, senyal de la facilitat del crèdit per traspasar barreres socials i ocupacionals. Atesos els rudimentaris mitjans de transmissió de la informació existents aleshores, aquest nivell de transaccions que recorrien transversalment els grups socioprofessionals és, sens dubte, notable. L'existència d'aquest elevat grau de lligams crediticis entre individus socialment distants havia de comptar, doncs, amb funcions de mediació realitzades per especialistes de la informació.

Un exercici idèntic va ser dut a terme per mi mateixa en relació amb Lisboa.²³ La similitud dels resultats no pot deixar de ser subratllada. També a Lisboa prop de la quarta part dels fons van ser objecte de transacció a l'interior de cada una de les categories establertes segons l'estatus social i l'ocupació, la qual cosa equival a dir que prop del 25% del volum total de préstecs va ser realitzat a l'interior d'una certa proximitat social.²⁴ En la resta de crèdits, es va optar pel recurs a gent de fora d'aquest cercle. En conjunt, i amb l'excepció dels nobles —que majoritàriament prestaven i manllevaven a d'altres nobles—, es comprova, doncs, un significatiu grau d'obertura social en les relacions de crèdit. Cap grup no va obtenir més del 27% dels manlleus a l'interior del seu propi grup ni va prestar més del 32% dels capitals a membres de la mateixa categoria, tret de la noblesa.²⁵

22. J.-L. ROSENTHAL, «Credit markets and economic change in South-Eastern France 1630-1788», *Explorations in Economic History* 30, 1993, 129-157.

23. ROCHA, *Crédito privado num contexto...*, 406-417.

24. Les categories establertes per a la classificació professional van ser: administració, clergat, magistrats i advocats, indústria, institucions religioses, botiguers, negociants, nobles, societats comercials i un últim grup residual que incloïa individus amb altres ocupacions.

25. Els nobles van obtenir el 35% dels fons manllevats d'altres nobles i el 85% dels diners que van prestar va ser destinat a respondre a peticions de membres d'aquest grup. Aquesta situació de menor obertura a relacions socials de crèdit amb persones d'altres categories socio-ocupacionals es manifesta també pel que fa a la noblesa a la regió estudiada per Rosenthal (Isle-sur-Sources).

Però, malgrat la similitud dels resultats, no crec que la interpretació suggerida per Rosenthal —certament pertinent pel que fa a Isle-sur-Sources— es pugui aplicar a Lisboa. La forta presència d'especialistes de la informació inferida a la regió francesa no és compatible amb la situació lisboeta. En aquest cas, prendre només l'anàlisi bilateral dels fluxos de crèdit i deduir-ne l'existència de mediació seria cometre un error en la valoració del sistema de crèdit a Lisboa. És aquí que intervé la necessitat de tenir en compte fonts d'informació que ajudin a contextualitzar les transaccions de crèdit. L'anàlisi dels inventaris *post mortem* constitueix, al meu entendre, una forma privilegiada de tenir accés a aquesta comprensió i que afegeix un suport documental a la deducció interpretativa. Gràcies a l'anàlisi de les llistes de deutes, i també a la lectura d'altres informacions presents als processos d'inventari, va ser possible constatar l'existència de lligams directes de relació entre deutors i creditors, fins i tot quan els que intervenien a l'acte de crèdit es trobaven geogràficament i socialment allunyats.²⁶ Aquesta conclusió es va obtenir a base de l'observació de diversos estudis de cas, atesa la impossibilitat de generalitzar una anàlisi basada en un ampli entrecreuament nominatiu que ens donés un quadre global d'aquestes xarxes de crèdit en una ciutat de les dimensions de Lisboa. Però la lectura d'aquests casos exemplars va mostrar clarament que el fet de trobar-nos davant de deutors i creditors separats per l'estatus social i la localització geogràfica no és necessàriament senyal d'existència de baules de mediació detentores d'una posició clau al nivell de la informació. Les esferes de contacte establertes dins el marc de l'activitat professional (que naturalment ultrapassaven els límits de l'ocupació de cada individu) o la possessió de propietats agràries en zones diferents del lloc de residència habitual van resultar ser vehicles a través dels quals creditors i deutors feien coneixença i establien ells mateixos les seves xarxes d'informació. Fins i tot, en els casos de pràctiques regulars de préstec, podem afirmar que les transaccions de crèdit a Lisboa s'establien dins el marc de les relacions interpersonals. La col·locació dels capitals s'ajudava, sobretot, d'una xarxa de coneixences personals que tot prestamista posseïa. La informació circulava, així, en el context d'una xarxa d'interconeixement personal i, per consegüent, els préstecs duts a terme s'acabaven circumscriuint a un cercle relativament delimitat. La qual cosa no vol pas dir, ho repeteixo, que es tractés d'un cercle de proximitat social.

3. Xarxes no formals de crèdit: l'exemple de Lisboa

Alguns dels aspectes que caracteritzen aquests mecanismes no formals de crèdit apareixeran amb tota claredat a l'anàlisi del crèdit privat a Lisboa. També aquí parlar de xarxes de crèdit no formal pressuposa una referència obligatòria a les relacions entre parents, veïns i companys de professió, i entre clients i botiguers.

26. ROCHA, *Crédito privado num contexto...*, 463-471.

Comencem per observar el crèdit concedit pels botiguers als seus clients.²⁷ La major part d'aquest crèdit estava relacionat amb gèneres cedits sense pagament immediat, però el préstec d'algunes quantitats de diner —per regla general petites— constituïa també una pràctica que ha deixat empremtes a la documentació històrica. El que he dit una mica més amunt en relació amb la naturalesa de les fonts i la importància d'obtenir testimoniatges directes dels participants mateixos es manifesta aquí de manera exemplar. El coneixement d'aquestes pràctiques de préstec de diners és rares vegades resultat de la lectura dels registres dels deutes declarats al moment de fer-se l'inventari, atès que aleshores generalment els botiguers inscrivien totes les partides sense distingir entre els diversos tipus de deute. És, sobretot, quan fan referències directes a la seva situació econòmica que expliquen la seva implicació en aquesta forma de crèdit. Són molts els exemples en aquest sentit. Manuel dos Santos —amo d'una adrogueria— va enumerar sense distinció tots els deutes dels seus clients a l'inventari que va fer arran de la mort de la seva dona i, si no fos perquè va escriure a la capçalera d'una de les planes que es tractava de deutes relatius a «gèneres i diner», avui no ens trobaríem en condicions de demostrar la seva implicació en aquestes dues modalitats de crèdit.²⁸ El mateix s'aplica a l'inventari de Francisco Quintaes, que en vida es dedicava al lloguer de cotxes i al comerç en una adrogueria. La vídua va lliurar una llista amb els deutes actius del matrimoni, en la qual només consten els noms dels deutors i les quantitats corresponents. Al capdamunt de la llista, però, la vídua va recordar-se de declarar que els deutes «procedien uns del lloguer de cotxes, altres de gèneres de la botiga, i alguns de diners prestats».²⁹ També, al testament d'un altre adroguer (António José Ribeiro) se'ns diu que existien a casa seva llibres de registre de deutes «tant de les coses venudes a crèdit com de préstecs».³⁰ Podria afegir-hi encara altres exemples.

En totes dues situacions —venta de gèneres i préstecs en diner— ens trobem sempre davant de mecanismes no formals de crèdit. El botiguer prestava diners o venia els productes sense rebre'n el corresponent pagament amb la garantia del coneixement previ que tenia del client i en funció de la reputació d'aquest. Sovint ens adonem que aquest coneixement era relativament superficial, ja que el venedor feia servir certes referències per tal de situar millor el deutor. A continuació del nom del client apareixen de vegades expressions com «conegut de...», «cosí del sastre del carrer de més amunt», «que va ser veí meu al carrer de...», la qual cosa tradueix la necessitat del botiguer d'identificar

27. L'anàlisi del cas de Lisboa utilitza com a font els inventaris *post mortem*, que esdevenen uns informadors d'excel·lent qualitat. Per a una exposició de les característiques dels inventaris lisboetes, des d'una perspectiva comparativa en relació amb documents de la mateixa naturalesa produïts en altres localitats, vegeu ROCHA, *Crédito privado num contexto...*, 37-54.

28. ANTT, Inventários Orfanológicos, J-112-1665, procés de Joana Rosa Evangelista.

29. ANTT, Inventários Orfanológicos, F-55-1115, procés de Francisco Quintaes («...humas procedidas de aluguer de seges, outras de generos da tenda, e algumas de dinheiros de empréstimo»).

30. ANTT, Inventários Orfanológicos, A-34-61, procés de António José Ribeiro («quer das coisas vendidas a fiado quer de empréstimos»).

parroquians el nom dels quals no li bastava per a situar-los, però ens mostra també de forma exemplar la importància de les xarxes de coneixences en l'obtenció de crèdits. L'individu que s'hagués presentat en una botiga amb la pretensió d'obtenir-hi crèdit sense tenir darrere algú que li servís com a garantia d'honestat i bona conducta no hauria tingut gens d'èxit en el seu intent. Aquesta és la situació que trobem amb claredat totalment expressa en alguns altres inventaris, dels quals el de Francisco Carrilho de Faria ens pot servir com un bon exemple a seguir amb més deteniment.³¹

Francisco Faria era un mestre cerer, mort el març de 1784. L'inventari dels béns que va deixar és ben il·lustratiu pel que fa a la difusió i a la importància del crèdit en el desenvolupament de la seva activitat professional i també és eloqüent pel que fa al paper de la reputació i de la credibilitat individual en l'obtenció d'alguns d'aquests crèdits. Val la pena, doncs, d'aturar-nos una mica en aquest cas. La valoració del patrimoni líquid d'aquesta família mostra, ja d'entrada, la gran dimensió dels deutes, tant contrets com per cobrar. El valor dels crèdits representava el 57% del total dels béns mobles i immobles; el valor dels dèbits superava una mica la suma de tots aquests béns més el total dels crèdits. La casa on vivien era propietat de la família —el difunt, més precisament, l'havia feta construir pocs anys abans— i havia estat valorada en 1.400.000 rals. El contingut de la residència havia estat avaluat en uns 380.000 rals i el valor de la botiga (mobles, pertrets i cera) s'estimà en una mica més de 1.000.000 rals. A aquests béns (que en total pujaven a prop de 2.800.000 rals), calia afegir-hi els deutes actius (1.700.000 rals) i deduir-ne els deutes passius (prop de 5.000.000 rals), de manera que el patrimoni quedava avaluat amb un saldo líquid negatiu de prop de 500.000 rals.

El costum de vendre gèneres a crèdit és palès en aquest inventari. La vídua de Francisco Faria va presentar una llista de 89 deutors que s'havien emportat cera de la botiga sense pagar-la. Els clients eren, entre molts d'altres, capellans, germandats i fins i tot cerers, identificats a la llista pel nom i, de vegades, per l'ocupació i el domicili. Pel que fa als deutes passius, la llista presentada registra 10 partides: el lloguer de la botiga, pendent des de feia quatre anys i mig; un manlleu a interès; dos deutes amb les caixes de confraries de les quals Francisco havia estat tresorer; tres compres de cera a majoristes per al proveïment de la botiga; i tres compres més de materials usats en la construcció de la casa on vivia la família.

L'ampli recurs al crèdit dins el marc de l'activitat comercial és aquí ben patent, no sols pels deutes pendents de la botiga d'aquest cerer, sinó també per les compres que ell mateix va fer. Quan li va caldre fusta per a la construcció de la casa, va recórrer a un contractista de fusta —la botiga del qual es trobava justament al mateix carrer on vivia Francisco— i va comprar a crèdit, cosa que també va fer amb els claus i els cargols necessaris per a l'edificació, adquirits en una ferreteria dels voltants. En tots dos casos, podem comprovar que el

31. ANTT, Inventários Orfanológicos, F-26-1.064, procés de Francisco Carrilho de Faria.

crèdit va ser concedit en virtut de la reputació de què gaudia el cerer. En la declaració que certifica el deute relatiu a la fusta, el botiguer explica que era costum vendre les seves fustes «tant en diners comptants com fiant» (*«tanto com dinheiro à vista como fiado»*) i que el fet d'haver venut a crèdit a Francisco Faria es devia al «bon crèdit i reputació que tenia formats de dit comprador» (*«bom credito, e reputação que fazia do dito comprador»*). El ferreter va fer una declaració en el mateix sentit. Explica aquest botiguer que també venia «en diners comptants i fiant a les persones que li volen comprar» (*«com dinheiro à vista e fiadas a crédito às pessoas que lhe querem comprar»*), que la concessió del crèdit es feia «d'acord amb la coneixença que en té [de les persones que li demanen crèdit] i el que els temps permeten» (*«consoante o conhecimento que tem delas e os tempos permittem»*). La reputació individual i el bon concepte que es tenia de qui pretenia iniciar una relació de crèdit com a condicions prèvies a la seva concessió es fan paleses també en una altra declaració probatòria dels deutes deixats pel difunt. Mirant el registre dels comptes deutors amb els majoristes de cera que proveïen la botiga del cerer veiem que feia com a mínim 5 anys que el botiguer comprava a crèdit als mateixos negociants, amb els quals tenia compte obert. Les remeses de cera arribaven a la botiga un o dos cops l'any i el cerer anava pagant aquestes compres amb lliuraments d'uns 100.000 rals amb una regularitat aproximadament quinzenal. El darrer pagament s'havia fet només dos dies abans de la mort de Francisco Faria, deixant encara un saldo deutor de prop de 3.000.000 rals. Quan els creditors es van presentar davant del jutge d'orfes per reclamar aquesta quantitat, van justificar la modalitat de pagament que havien acordat amb el difunt dient que tenien el costum de fiar «a aquelles persones en qui tenen confiança i de les quals es fan un bon concepte» (*«àquelas pessoas de que fazem confiança e bom conceito»*).

Totes aquestes referències serveixen per a il·lustrar no sols la difusió d'aquestes pràctiques de crèdit no formal, sinó també el paper que hi feien les relacions interpersonals. L'inici d'una situació de préstec depenia del reconeixement social de la persona a qui s'atorgava el crèdit. Cada individu estava embolicat en un entramat de relacions socials que creaven una determinada expectativa sobre el seu comportament, el coneixement de la qual per part del possible creditor era imprescindible per a determinar-ne l'actuació. Era basant-se en aquest coneixement i en la confiança personal dipositada en el deutor que s'esperava el compliment de l'acord.

És clar que molts d'aquests deutes mai no s'arribaven a saldar. Era freqüent que els botiguers i les seves vídues presentessin llistes de «deutes perduts», és a dir, deutes incobrables, perquè no se sabia on paraven els deutors o perquè aquests no podien pagar. La insolvència dels deutors apareix, doncs, com un risc inherent a l'activitat mercantil i que no era possible defugir atesa la difusió d'aquesta pràctica de crèdit. La qual cosa no vol dir que no s'esmercessin grans esforços per recuperar aquests deutes, fins a arribar en alguns casos al recurs als tribunals, com es pot veure per les variadíssimes mencions que apareixen als inventaris de Lisboa a deutes pendents de plet o d'execució judicial.

I si alguns d'aquests deutes eren recuperats per aquesta via, n'hi havia d'altres que quedaven perduts sense remei.

Sorgeix aquí la qüestió de les coaccions socials que afectaven els botiguers quan eren en causa deutors les dificultats econòmiques dels quals eren visibles. No sols no servia de res d'iniciar processos judicials, ja que els deutors, com s'explica en un dels inventaris «eren miserables i res no tenien amb què pagar» (*eram miseráveis e nada tinham com que pagar*), sinó que una actitud semblant hauria estat socialment mal vista pels altres membres de la clientela i de la xarxa de coneixences que involucrava creditors i deutors. Per això, en alguns dels testaments apareix la indicació expressa que es perdonés els deutors de petits deutes amb clares dificultats per al reemborsament.

Una de les raons que expliquen aquesta tan marcada difusió del crèdit a l'activitat comercial és el fet que ens trobem davant de societats a les quals els ingressos en diner entraven de forma discontinua als pressupostos domèstics. El constant endarreriment en el pagament de salaris i serveis esdevé, doncs, un dels motius principals que justifiquen la presència de deutes a l'hora de la mort. Els deutes derivats de salaris i serveis impagats abunden als inventaris de gent de totes les categories socials, la qual cosa demostra la difusió d'aquesta modalitat de crèdit, amb clares repercussions sobre la capacitat de les famílies per a saldar, al seu torn, les adquisicions que volguessin fer. Com declarava la vídua d'un trompeta de les cavallerisses reials després de la mort del marit el 1787, atès que «Sa Majestat no manava que li paguessin els seus salaris [deguts de feia uns quants anys] es veia obligada a viure del crèdit de les botigues i els mercaders» («...*Sua Majestade lhe não mandava pagar os seus salários via-se obrigada a viver de crédito nas tendas e nos mercados*»).³²

El grup familiar era una altra de les esferes de relació on es feia sentir la presència de mecanismes no formals de crèdit. En certes situacions, aquests préstecs eren de sumes molt més elevades que no les que s'obtenien, per exemple, d'una manera més oberta, de l'adroguer o del taverner. Era una quantitat d'aquesta mena que necessitava António Pereira da Silva, que va demanar al seu pare 700.000 rals per a obrir una botiga de pell i cuir,³³ i el mateix van fer els fills d'António Coelho quan van haver d'iniciar els seus respectius negocis, obtenint, a més d'altres diverses partides per a tirar-los endavant, quantitats de diners que el pare «els féu el favor de prestar-los» (*lhes fez o favor de emprestar*) sense cap mena de contrapartida.³⁴ Però, no sempre les necessitats a les quals responien els parents exigien quantitats elevades. El cirurgià José Lopes va prestar al seu nét dues petitíssimes sumes de diners, que en conjunt pujaven a 9.600 rals, i, malgrat l'exigüitat de la quantitat i la relació de parentiu, el nét va signar un paper on reconeixia que l'avi li havia fet «el favor de deixar-li aquesta quantitat, la qual restituiria tan bon punt li fos demanada» («*o favor de emprestar a dita quantia a qual restituiria logo que lhe fosse pedida*»).³⁵

32. ANTT, Inventários Orfanológicos, F-49-1103, procés de Francisco Garcia Rojões.

33. ANTT, Inventários Orfanológicos, F-105-1207, procés de Faustina Rosa.

34. ANTT, Inventários Orfanológicos, A-135-228, procés d'Ana Filipa da Conceição.

35. ANTT, Inventários Orfanológicos, F-156-1296, procés de Francisca Maria.

El recurs als parents per tal d'obtenir suport econòmic es feia també per la via del lliurament de diners com a bestreta de l'herència que s'havia de rebre a la mort dels progenitors. Aquestes quantitats, pagades en el moment de la majoria d'edat de l'hereu més jove o distribuïdes al llarg de la vida, concedides espontàniament o, com s'indica en algun dels inventaris, «a prescs» dels fills, constituïen a la pràctica préstecs informals que els pares estaven disposats a fer als seus descendents i eren comptabilitzats quan es realitzaven els inventaris per a l'avaluació dels béns i la distribució de les parts, a fi de garantir la igualtat entre els hereus.

Malgrat, però, la clara importància dels parents en la provisió de crèdits, saber la dimensió exacta de la seva implicació és molt difícil pel que fa a Lisboa. Als inventaris, les transferències assegurades per la generació més vella no són sistemàticament indicades a les llistes de deutes actius, la qual cosa vol dir que la imatge que obtenim a través de la informació que se'ns dona conté una evident subvaloració d'aquest tipus de crèdit interfamiliar.³⁶ El mateix es pot dir pel que fa als préstecs pròpiament dits, molts dels quals poden estar relacionats amb parents sense que aquesta informació consti a la font. D'un total de 637 actes de crèdit identificats en una mostra de prop de 250 inventaris, 46 préstecs (7,2%) ho eren de diners entre parents. Proporció tot i així significativa si tenim en compte que no s'hi han inclòs les bestretes d'herències, ni molts altres préstecs entre parents sense indicació explícita a la font. Dins del grup familiar, els descendents eren els que demanaven préstecs amb més freqüència (72%), predominant-hi els préstecs que els pares concedien als fills i als gendres (54% dels actes). La situació inversa —els préstecs als ascendents— era la menys freqüent (només el 9%), i en un nivell intermedi se situaven els préstecs entre col·laterals —20% dels préstecs eren negociats entre germans i cunyats. Les quantitats eren, més d'un cop, elevades, la qual cosa no impedia que els préstecs es concedissin sense recurs al notari i sense pagament d'interessos. Del total de 46 préstecs, només en 4 casos s'indica que s'hi havia acordat una taxa d'interès.

El caràcter no formal que presidia aquests préstecs entre parents s'adiu amb l'actitud subjacent a la seva concessió: una actitud de solidaritat i ajuda determinada pels llaços de proximitat i els lligams d'afinitat existents entre els membres del grup familiar.

Aquesta mateixa actitud ultrapassava, però, el cercle de les relacions de parentiu. En moments difícils, com els de malaltia o mort, quan sorgien despeses extraordinàries i no es disposava de liquiditat per afrontar-les, el recurs als amics i veïns es presentava com una solució. La qual cosa no vol dir que necessitats puntuals de satisfacció de despeses diferents de les relatives a la fase final de la vida no fossin satisfetes també a través d'aquest mateix cercle de proximitat.

36. Aquestes transferències són esmentades a voltes, però no avaluades, mentre que les operacions de descompte en relació amb l'herència es deixen per a després de la valoració dels béns i a càrrec dels descendents, sense intervenció del jutge.

Haurien funcionat en aquest nivell mecanismes de reciprocitat en els quals la idea d'ajuda mútua esdevenia dominant. Val la pena d'esmentar aquí i a propòsit d'això, l'estudi de Giovanni Levi, ja no tan recent, però que s'aplica molt bé a les característiques d'aquests préstecs de Lisboa.³⁷ Investigant el mercat de la terra al Piemont del sis-cents, Levi va constatar que el preu de venda de les terres era tant més elevat com més petita era la distància social entre venedors i compradors. És a dir, el preu de les propietats era més alt quan es venien a un membre de la família, més baix quan es venien a un veí o habitant del mateix poble, i més baix encara quan es venien a elements exteriors a la comunitat. La raó d'aquesta paradoxa aparent té a veure amb la qualitat de les relacions socials existents entre venedors i compradors, així com amb el fet que la venda de la terra constituïa l'última d'una sèrie de formes d'auxili anteriors que havien tingut lloc entre parents. És a dir, la transferència de propietat registrada davant del notari era, en el cas de la venda entre familiars, una transacció que culminava una sèrie d'actes, més o menys formals, o d'acords purament verbals, destinats a proporcionar ajuda a parents. El preu de venda de la terra era, doncs, un preu excessivament elevat en relació al seu valor, simplement perquè volia compensar anteriors lliuraments de diners o altres formes, fins i tot no monetitzades, d'ajuda. Els anys de crisi, quan gairebé tots els pagesos es trobaven en idèntica situació de dificultat, no hi havia parents ni altres membres de la comunitat en condicions d'ajudar o de comprar terra. Apareixien aleshores els rics habitants de les ciutats properes, nobles o cavallers, que compraven terres que no tenien per a ells un gran interès econòmic (ja que es tractava de propietats d'ínfimes dimensions, difícils de conrear i arrendar), en unes adquisicions que reflectien, però, una actitud política que s'inseria dins un context de relacions de clientelisme i paternalisme. El preu ofert era, per això, un preu molt baix.

Aquesta anàlisi de Giovanni Levi mostra clarament com els mecanismes de reciprocitat es desenvolupaven a través d'una mena de cercles concèntrics, dels quals el més petit, al qual es recorria en primer lloc, era format pels parents i un segon es limitava als grups de proximitat social i geogràfica. Més enllà d'aquesta frontera el crèdit adquiriria una naturalesa diferent.

També a Lisboa trobem un quadre que s'adiu amb aquest. A una creixent distància social hi corresponien unes característiques diferents a les transaccions de crèdit. Era en el context d'una proximitat social més gran, que incloïa familiars, amics i coneguts, que tenien lloc els préstecs de diners que duïen subjacents propòsits d'auxili, préstecs no formals basats en la paraula de cadascú. Com explicava en un inventari un mariner que havia prestat una certa quantitat per a «acudir a una necessitat» d'un mestre llauner, no n'hi havia cap testimoniatge escrit «per raó de l'amistat i ser cunyat del deutor» (*«em razão da amizade e ser cunhado do devedor»*).

37. G. LEVI, *L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*, Torí, Einaudi, 1985.

El fet mateix de trobar-nos davant d'un acte de crèdit en què la paraula bastava per a garantir el crèdit —*entre nós basta a palavra*— és un senyal de la qualitat de les relacions socials existents entre els atorgants. Entre parents i amics, demanar una prova escrita del crèdit concedit podia ser entès com una mostra de desconfiança.

Així com la reputació de cadascú pertanyia al domini públic, així també moltes d'aquestes relacions de crèdit eren conegudes de la comunitat dels més pròxims. Quan calia provar davant del jutge d'orfes l'existència d'un deute acordat verbalment es cridaven testimonis que ho vinguessin a declarar. Els inventaris *post mortem* en contenen innombrables exemples. És en aquest context de contínua circulació d'informació entre gent que es coneixia que podem entendre la raó del funcionament d'aquest sistema de crèdit no formal. El coneixement per part de tercers de l'existència d'aquestes relacions de crèdit i la importància de la reputació que un tenia al si d'una xarxa de coneixences eren elements centrals per a garantir el compliment dels contractes. La informació sobre un eventual trencament del compromís esdevenia ràpidament de domini públic i constituïa un element que afectava la credibilitat del culpable. En aquest sentit, podem considerar que més que no les sancions de tipus legal, eren probablement les coaccions d'ordre moral i social els elements essencials que mantenien el funcionament d'aquest sistema.

4. Conclusió

Tant la lectura de les planes que els investigadors han dedicat al tema del crèdit no formal com l'observació d'aquestes pràctiques a la ciutat de Lisboa permeten defensar l'argument dels avantatges d'individualitzar aquest tema de recerca. Malgrat les dificultats que el seu tractament comporta, el crèdit no formal es destaca en tant que camp d'estudi que justifica i exigeix la realització de noves investigacions. Si l'escassetesa de vestigis d'aquestes pràctiques pot explicar el reduït volum de treballs dedicats a aquesta matèria, la difusió i la importància econòmica i social del crèdit no formal demanen un esforç redoblat de recerca sobre tots els testimoniats que s'han conservat.

A la vista dels resultats aconseguits fins ara, quatre aspectes poden ser suggerits, al meu entendre, com a punts d'un programa de futures recerques.

D'una banda, i com a element previ, penso que caldrà fer molta més feina sobre les fonts d'informació que sostenen el nostre coneixement del crèdit no formal. S'hauran d'incorporar fonts no explorades fins ara amb aquesta finalitat, que ens ajudin a aprehendre l'entramat de relacions socials que embolcallava tota relació de crèdit. Fonts literàries, registres de la Inquisició, diaris, cartes personals, fullets, manuals de comerç, a més dels ja utilitzats processos judicials i de fallides i inventaris *post mortem*, tot això ha de ser revisat tenint en compte les informacions que ens pugui proporcionar sobre el crèdit no formal i les xarxes que li donaven suport.

Un aspecte sobre el qual ens calen estudis més aprofundits és justament el de les xarxes del crèdit no formal. La nostra ignorància és encara molt gran

sobre les formes d'establiment de les relacions de crèdit, sobre les modalitats de circulació de la informació, sobre els motius que justificaven la tria d'una determinada persona com a proveïdora de crèdit. Tot i preveient les dificultats d'aquest tema, és necessari, malgrat tot, d'intentar d'avançar no sols en el dibuix de les xarxes per on circulava el crèdit no formal, sinó també en la comprensió de les raons subjacents a la construcció d'aquestes xarxes.

Atès el fet que una relació de crèdit no formal és molt més que no una simple relació econòmica, són inevitables les futures recerques sobre la naturalesa de les relacions socials que lligaven creditors i deutors. Saber com es creaven els vincles de confiança entre les baules del crèdit no formal pressuposa entendre el context moral i cultural en què vivien aquests individus. Els referents culturals i morals podien variar, però, d'acord amb els grups socials i, per consegüent, la manera com la confiança, la reputació i les obligacions morals es desenvolupaven a l'interior de les diverses categories socials constitueix una important àrea de recerca.

Els aspectes relacionats amb la fragilitat d'aquest tipus de relacions de crèdit requereixen també estudis més detallats. La confiança i la reputació individual sostenien, com hem vist, l'eficàcia d'aquest sistema de crèdit. Però, un cop trencats aquests fonaments i violat l'acord, què podia esperar el transgressor? La presó, l'ostracisme social, el perdó? Aquest és un tema que també fa sorgir la qüestió dels drets de propietat i de les diferències que en aquest terreny es feien sentir d'un país a un altre. Aquest és, doncs, un altre camp que ens convida a futures recerques i comparacions internacionals.